

**ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(1941—1945 рр.)
У СПОГАДАХ ЙОГО ВИКЛАДАЧІВ
ТА ВИХОВАНЦІВ**

Харків
«Майдан»
2023

УДК 378.4(477.54)(093.3) «1941/1945»
ББК 74ю58(4УКР-4ХАР)д
Х 21

Рецензенти:

Пиріг Руслан Якович — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ярмиш Олександр Назарович — доктор юридичних наук, професор, член-кор. НАПрН України, провідний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

Х 21 Харківський університет (1941—1945 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців / укл. О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, Є. С. Рачков, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, О. М. Янкул ; вступ. стаття С. І. Посохов ; наук. ред. : В. Ю. Іващенко, С. І. Посохов. — Х.: Майдан, 2023. — 514 с.

ISBN 978-966-372-808-7.

Видання містить джерела особового походження (спогади, щоденники, стенограми інтерв'ю, автобіографії, листи), у яких ідеться про Харківський університет у період німецько-радянської війни 1941—1945 рр. Авторами цих текстів стали викладачі й вихованці університету, які повідомляють про історію так званого «студентського батальйону», діяльність університету в евакуації, життя в окупованому місті.

Призначено для викладачів, студентів, науковців, усіх, хто цікавиться історією освіти й науки та мемуаристикою.

**УДК 378.4(477.54)(093.3) «1941/1945»
ББК 74ю58(4УКР-4ХАР)д**

*Видання здійснено завдяки гранту Канадського інституту
українських студій Альбертського університету
(з Вічного фонду Михайла, Володимира та Олі Гальчуків).*

ISBN 978-966-372-808-7

© О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько,
С. М. Куделко, Є. С. Рачков, С. І. Посохов,
Л. Ю. Посохова, О. М. Янкул, 2023

ЗМІСТ

Передмова (С. Посохов)	5
I. Спогади та мемуарні нариси	
Бакуменко Д. О. Річка, що стала червоною. Балада в пам'ять про друга	14
Березникова Л. П. Воспоминания	17
Білоус Д. Г. Куля і слово	19
Бойко Ю. Г. Про зусилля і здобутки	21
Гончар О. Т. Письменницькі роздуми (як створювалися «Прапорonoсці»)	26
Гордєвський Д. З. Університет у Кзил-Орді	30
Дубровський В. В. Харківський Український громадський комітет на другому етапі	32
Караченцева И. И. (Исакова И.) Письма, не прошедшие военную цензуру	35
Коган В. С. [З оповідей старого фізика]	57
Красовицкий Б. М. В годы войны (1941—1945)	63
Ленчик Г. Ф. Дорогами войны (О времени и о товарищах)	70
Михайлов В. А. [Харківська астрономічна обсерваторія в роки окупації]	72
Оробінський П. Д. Майбутнього не буває без минулого. Студенти університету і початок Великої війни...	77
Петров В. М. [В евакуації]	80
Прокудин Ю. Н., Матвиенко А. М. Материалы к истории ботаники в Харьковском государственном университете	82
Рибалка І. К. Така наша доля	110
Соловей О. Д. У Просвіті і навколо	119
Шевельов Ю. В. Я — мене — мені... (і докруги)	121
Шкляревский Г. И. На войне мы старались быть людьми	134
Шрамко Б. А. Страницы из жизни археолога (Заметки для автобиографии)	136
II. Щоденники	
Каневський Д. Щоденник	140
Николаев Л. П. Под немецким сапогом: выписки из дневника (октябрь 1941 г. — август 1943 г.)	145
III. Стенограми	
Стенограма бесіди, проведеної в Харківському університеті з Д. А. Корнієнком	236
Стенограма бесіди, проведеної з М. М. Марчевським	249
Зі стенограми бесіди, проведеної з Д. М. Соболевим	257

Зі стенограми бесіди, проведеної в Харківському університеті з Є. О. Шаталовою-Залеською, В. П. Беседіною-Невзоровою, І. М. Нагібним та ін.	261
Стенограма наради, яка присвячена спогадам про діяльність Харківського університету під час радянсько-німецької війни	279
IV. Уривки з автобіографій особових справ Архіву університету	
Автобіографія Агібалової Катерини Василівни	308
Автобіографія Агібалової Валентини Василівни	308
Автобіографія Бакуменка Антона Анісімовича	309
Автобіографія Браславської Клавдії Петрівни	309
Автобіографія Булгакової Олександри Михайлівни	310
Автобіографія Вержбицького Олександра Євстигнійовича	310
Автобіографія Гайдука Юрія Михайловича	311
Автобіографія Дубовського Миколи Васильовича	311
Автобіографія Колеснікова Олега Яковича	312
Автобіографія Корнієнка Дмитра (Митрофана) Андрійовича	313
Автобіографія Корольова Івана Павловича	313
Автобіографія Макрідіна Петра Юхимовича	314
Автобіографія Мальованого Олександра Михайловича	315
Автобіографія Матвієнко Євгенії Кузьмівни	316
Автобіографія Нагібіна Іполита Миколайовича	317
Автобіографія Одрини Євсевія Антоновича	317
Автобіографія Помазанова Миколи Юрійовича	319
Автобіографія Селігеєва Семена Арсенійовича	320
Автобіографія Сівохіна Дмитра Олексійовича	320
Автобіографія Тарана Адріана Сергійовича	322
Автобіографія Федоровської Наталії Семенівни	322
V. Листи	
Записка Г. Р. Посошкова В. О. Михайлову	324
Лист Д. З. Гордевському	324
Лист О. В. Сазонова М. П. Барабашову	325
Лист Є. С. Хотинського та О. Т. Давидова М. П. Барабашову	327
Коментарі	331
Іменний покажчик	441
Прийняті скорочення	510

ПЕРЕДМОВА

Немає сумніву, що будь-яка війна — це передовсім трагедія. Водночас саме під час таких тяжких випробувань виявляються сильні та слабкі риси як суспільства, так і окремої людини. Донедавна більшість наших співвітчизників не знала на власному досвіді, що таке війна. Широкомасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. кардинально змінило наше життя. Відтоді війна стала частиною власного досвіду багатьох сучасних українців. Істотно постраждав і Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна: зруйновано кілька будівель, призупинилася або була дезорганізована на певний час наукова й освітня робота, чимало співробітників опинилися у вимушеній еміграції, а головне — частина студентів та випускників загинула... Чи варто в цих умовах згадувати про іншу війну, яка відбулася вісімдесят років тому? Вважаємо, що варто, тим більше, що саме маніпуляції навколо пам'яті про цю війну стали однією з основ пропаганди держави-агресора.

Упродовж 2008—2016 рр. було видано три томи документальної збірки «Харківський університет у спогадах його професорів та вихованців», матеріали яких охоплюють період від заснування університету на початку XIX ст. й до 1941 р. Зазначений мемуарний комплекс дозволяє створити уявлення про різні аспекти університетського життя, що відбулись у свідомості тогочасних студентів та викладачів. Публікація спогадів сучасників радянсько-німецької війни 1941—1945 рр. продовжує зазначену серію. Представлений матеріал дозволяє подивитися на події цього періоду їхніми очима, визначити характерні оцінки й розбіжності в поглядах як на війну, так і на тогочасне суспільство, а також завдання університету.

Вочевидь, зазначена війна — це не лише воєнні дії. Це і військовополонені, і евакуйовані, це руйнування й каліцтва, це страх від бомбардувань і надмірна праця на заводах і сільських ланах, це спроби вижити в нелюдських умовах концтаборів, це масовий голод та інфекційні захворювання, це подекуди щоденне очікування смерті... Осягнути все це не так легко. І ще складніше, мабуть, було це зробити в ті часи, коли в кожного був свій біль, коли погляд в майбутнє був майже неможливий, коли були значною мірою втрачені колишні сенси. Утім, все це маємо як спадок, бо, як зазначила Аляйда Ассман, минуле має довгі тіні.

Уважається, що Харків став найбільшим містом СРСР, яке захопили німецько-фашистські війська. З тих, хто залишився в місті, майже 80 % становили літні люди, жінки, діти. Доля багатьох його мешканців трагічна. Від голоду за період окупації померло приблизно 30 тис. осіб, у Дробицькому Яру було розстріляно майже 20 тис. осіб, здебільшого євреїв, знищені фактично всі роми, які проживали в місті та передмістях. Більше 160 тис. харків'ян та мешканців області депортовано до Німеччини. Крім того, у таборах військовополонених у Харкові загинули майже 23 тис. людей. Їхня історія — це і є історія тієї кривавої війни. Утім, і ті особи, які вижили, ще довго переживали свій драматичний досвід. Їхні долі є також частиною літопису війни.

Ще наприкінці 1980-х рр. харківські історики Б. П. Зайцев, Ю. Й. Журавський, Б. К. Мигаль підготували та опублікували книгу про Харківський університет у період 1941—1945 рр. У 2010 р. вийшло друком друге (виправлене й доповнене) видання цієї книги. Однак, вочевидь, ще чимало сторінок історії університету того періоду чекають на своїх дослідників. Важливу роль при цьому відіграють джерела особового походження, адже саме в них ми можемо віднайти не лише подробиці повсякденного життя, що зазвичай не потрапляли до офіційних документів, але й міркування та переживання конкретних людей, які опинилися в надзвичайних умовах. Отже, ми матимемо нагоду почути справжнього свідка подій, який не лише повідомляє нам щось, але й спонукає замислитися над його долею.

Перш ніж коротко схарактеризувати представлені в книзі спогади, наведемо деякі факти з історії Харківського університету зазначеного часу. У передвоєнному 1940/1941 навч. році у ХДУ було 7 факультетів, на яких навчалися 3149 студентів денного відділення, а також 637 вечірнього та 817 осіб заочного відділення. Викладацький корпус становив 417 осіб, ще 167 юнаків та дівчат навчалися в аспірантурі університету. Всі ці люди пройшли крізь пекло війни, чимало з них загинули.

Отже, 22 червня 1941 р. розпочався новий період історії не лише Харківського університету... Введено воєнний стан, розпочалася мобілізація студентів 1-2 курсів до армії. Разом студентів та викладачів призовного віку, які вступили до лав Червоної армії, була майже тисяча осіб. Вони, пройшовши короточасну підготовку у військових таборах Чугуєва та Сум, були зараховані до складу маршових батальйонів. Ці батальйони вже тоді отримали неофіційну назву «студентські», що відображала реальність: більшість бійців становили студенти університету, авіаційного, політехнічного та інших харківських інститутів. На фронті студенти опинилися у складі 26-ї армії, яка оборонялася в районі Білої Церкви, Фастова, Таращі. Погано озброєні та слабо навчені підрозділи зазнавали великих втрат. Наприклад, в одному з боїв у районі с. Синяви

батальйони втратили майже 500 бійців, більшість із яких були студенти. Студбатівців, котрі залишилися живими після серпневих оборонних боїв і відійшли до району Канева, об'єднали у протитанковий батальйон. Символічно, що ділянка їхньої оборони проходила Чернечою, або Тарасовою, горою, де стояв пам'ятник Кобзарю. Під час відступу підрозділів на лівий берег Дніпра вибралася лише 1/10 частина батальйону, тобто приблизно 40 осіб. Історію студбату яскраво описав колишній студент Харківського університету, сам учасник студентського батальйону, видатний український письменник Олесь Гончар у романі-реквіємі «Прапорносії». У ході тих боїв 1941 р. загинули й багато викладачів, які воювали пліч-о-пліч зі студентами: декан історичного факультету К. М. Віч, заступник декана Д. І. Чепіга, викладач І. М. Костенко та ін. Але це був лише початок війни.

30 липня 1941 р. опубліковано постанову Раднаркому УРСР про тимчасове припинення занять у закладах освіти, а студенти, які не були призвані до армії, залучалися до роботи на підприємствах. Будинки університету переобладнали під госпіталі, у підвалах створено бомбосховища, на університетській території вирито траншеї та заглибини для укриття під час бомбардувань, також розроблено систему цілодобових чергувань викладачів та співробітників на всіх університетських об'єктах.

У першій половині липня в університеті сформовано роту народного ополчення, яку незабаром збільшено до батальйону, у складі якого було 235 осіб. Роту направили на будівництво оборонних споруд у районі станції Мерчик. З наближенням фашистських військ до Харкова частина ополченців-співробітників університету була відкликана для підготовки до евакуації обладнання та майна університету. У липні 1941 р. при університеті діяли курси медсестер, які встигли зробити два випуски загальною кількістю 270 осіб.

Невдачі та поразки Червоної армії у серпні-вересні 1941 р. спричинили необхідність суцільної евакуації промислового обладнання, людських резервів та стратегічної сировини у східні райони країни. Наприклад, 16 вересня надійшло рішення ДКО про евакуацію підприємств першої черги, а 5 жовтня — другої. Отже, на евакуацію такого складного організму, як ХДУ, було відведено лише 20 днів, оскільки вже 25 жовтня Харків зайняли німецькі війська (до речі, у битві за Харків брали участь не лише німецькі, а й італійські та угорські військові підрозділи). Окрім стислих термінів, були й інші чинники, які завадили евакуаційному процесу. По-перше, через прорахунки керівництва жодному з 25 вишів міста не було надано можливості організованого вивезення ані обладнання, ані викладацького та студентського колективів. Місця в ешелонах, які вирушали з Харкова, викладачі та співробітники (про студентів взагалі не йшлося) отримували особисто або

в міському евакопункті, або в райвійськкоматах, остання можливість надавалася, зрозуміло, лише особам призовного віку. Внаслідок цього приблизно 70 % викладацького складу, здебільшого чоловіки похилого віку й жінки, через об'єктивні обставини залишилися в окупованому Харкові. Єдине, що вдалося отримати університету, — дві платформи, котрі потрапили до складу ешелону, приписаного до одного із заводів. На ці платформи було завантажено обладнання біологічного, хімічного та фізико-математичного факультетів. Ешелон прямував до Сталінграда (тепер Волгоград), де платформи загубилися на під'їзних шляхах і пізніше були знищені німецькою авіацією.

Попри всі труднощі евакуації, наприкінці 1941 р. ХДУ відновив свою діяльність в Казахстані, місті Кзил-Орда (сучасна назва — Кизилорда), яке було визначене як місце перебування університету. До наявних проблем додалися нові, ще більш зловідомі. Насамперед далися взнаки брак приміщень для університету, відсутність квартир для викладачів і студентів, нестача їжі. І якщо проблема розміщення була незабаром вирішена завдяки наданню деяких будівель Кзил-Ординського педагогічного інституту, то проблема харчування ще тривалий час залишалася гострою.

Наказом ректора від 10.12.41 р. ХДУ відновив свою роботу у складі 5 факультетів: історичного, філологічного, хімічного, біологічного, фізико-математичного. Чисельність студентів була мінімальна, навчалася лише 131 особа. Зважаючи на це, на старші курси приймали студентів інших вишів, зокрема київського та одеського держуніверситетів, які також спрямовувалися до Кзил-Орди. З 23 лютого 1942 р. ці виші стали одним Об'єднаним Українським державним університетом, у якому налічувалося 6 факультетів (у вересні до п'яти вже згаданих додали юридичний). Ректором був призначений О. М. Русько, ректор КДУ, а проректорами — О. В. Сазонов та Й. Н. Кравець, обидва із ХДУ. На цей момент викладацький корпус ОУДУ становив 83 особи, студентський — 331, причому 2/3 його становили дівчата. Чисельність студентів постійно змінювалася. Уже до кінця 1942 р. налічувалося 500 осіб, проте проблема плинності кадрів зберігалася з трьох основних причин: призов до армії, брак місць у гуртожитку, матеріальні труднощі. Внаслідок цього, наприклад, за 1-й семестр 1942/1943 навч. року вибули 128 осіб, а було зараховано 103 особи. Систему зарахування дещо спростили: випускники шкіл, які не мали задовільних оцінок, могли вступати без іспитів. У перший період роботи ОУДУ було встановлено 3-річний термін навчання, у зв'язку з чим різко збільшилося навантаження на студентів: замість колишніх 36 годин на тиждень вони навчалися 42-45 годин, на сесії було до 8 іспитів та 6 заліків. Проте вже з 1 вересня 1942 р. відновлено 5-річний термін навчання, щоправда, зі значними змінами: зимових канікул не було, навчальний рік тривав з 1 жовтня по 15 липня,

оскільки студентів постійно залучали до виконання сільськогосподарських робіт.

Тепер повернемося до окупованого Харкова. Як відомо, наказом німецько-фашистського командування функціонування вищих навчальних закладів було заборонено, ця заборона впливала із загальної «освітньої» доктрини окупантів. Проте навесні 1942 р. міська управа Харкова дала дозвіл на поновлення діяльності університету, про що повідомляли розклеєні по місту оголошення. На реєстрацію з'явилися переважно викладачі — чоловіки похилого віку та жінки, разом приблизно 145 осіб. Студенти ж, які залишилися у Харкові, на реєстрацію взагалі не з'явилися, небезпідставно вважаючи, що це може загрожувати їм відправкою до Німеччини. На початку 1943 р. у приміщенні ХДУ почали працювати короткострокові педагогічні курси, які організував відділ освіти при міській управі для переходу на нові навчальні програми відповідної спрямованості. Заняття відвідували приблизно 120 осіб, здебільшого колишні учителі ремісничих шкіл та вихователі дитсадків.

Тяжкі випробування випали на долю викладачів і студентів університету, які залишилися в окупації. Першими постраждали особи єврейської національності, які вже у грудні 1941 р. були разом із сім'ями розстріляні у Дробицькому Яру, інших місцях нацистських страт. Люди, що залишилися в окупованому Харкові, виявилися позбавленими коштів до існування. Викладачі змушені були ходити за багато кілометрів у села «на менку» (у холоднечу, коли мороз сягав до -30 градусів, бездоріжжям), деякі з них тоді знайшли притулок у сільській місцевості й лише завдяки цьому вижили. Ті, хто не мав такої можливості, існували, виготовляючи в домашніх умовах мило, харчову соду, сірники та обмінюючи їх на продукти харчування, деякі жебракували. Відомо, що 5 професорів, 10 доцентів та ще приблизно 20 співробітників померли голодною смертю. Частина викладачів з матеріальних або ідейних причин стала на шлях співробітництва з окупаційною владою. Хтось із них працював в управлінських структурах, хтось — перекладачем чи редактором. Частина з них становили прихильники української ідеї. Вони також не були монолітними: хтось мріяв відродити Українську державу, а хтось був вельми поміркованим, прагнучи радше відновити «українське обличчя» Харкова. Багато хто з учасників українського руху також зазнав переслідувань з боку окупаційної влади. Після деокупації міста цих людей зарахували до «зрадників». Взагалі всіх тих, хто не емігрував, тепер уже рятуючись від радянського терору, очікувала процедура розслідування їхньої поведінки «при німцях» та в багатьох випадках фактично допити за участі працівників спеціальних органів.

Внаслідок війни університет зазнав значних втрат. Можна стверджувати, що він постраждав найбільше з усіх класичних університетів України. Частина будівель вишу була зруйнована або

сильно пошкоджена бомбардуванням, вікна вибиті. Попри самовіддані дії бібліотечних працівників, понад 60 тис. книг та журналів вивезено до Німеччини. Така ж доля спіткала й підготовлене до евакуації, але не врятоване з вищезгаданих причин найбільш цінне наукове обладнання. Значних втрат зазнали обсерваторія, ботанічний сад, музейні колекції. Було знищено практично всі меблі: їх порубали на дрова. А головне — загинуло чимало викладачів і студентів.

Робота з відновлення діяльності університету розпочалася вже з перших днів після звільнення Харкова від німецько-фашистських військ. Ініціаторами її були саме ті викладачі, які, залишаючись у місті, перенесли всі страхоття окупації. Дещо пізніше до них доєдналися й ті, котрі повернулися з Кзил-Орди. Вже з вересня 1943 р. було оголошено прийом студентів, і з 1 листопада розпочалася навчальна робота на 5 факультетах, куди випускники шкіль 1941, 1942 і 1943 рр., які не мали трійок, зараховувалися без іспитів. 17 липня 1944 р. реєвакуацію з Кзил-Орди було завершено, і ОУДУ припинив своє існування. Кількість слухачів ставала все більшою, і вже наприкінці 1944/1945 навчального року на 8-ми факультетах та 56-ти кафедрах ХДУ навчалися 1 600 студентів, також у тому році було знову відкрито можливість вступу до аспірантури. Утім, наслідки війни ще тривалий час позначалися на діяльності університету.

Представлені в книзі тексти досить відмінні як за змістом, так і за формою. Зокрема сама структура видання свідчить про те, що тут опубліковані не тільки спогади, а й щоденники, листи, стенограми, інтерв'ю. Форма текстів зумовила їхні змістовні особливості. У спогадах більше оцінок та міркувань, ніж у щоденниках, але в останніх повідомляється більше подробиць. Стенограми, що фактично являють собою форму допитів, засвідчують варіанти самовиправдовувань, а ті тексти, що спеціально готувалися для ювілейних збірників, мали продемонструвати героїзм та незламність авторів — учасників війни з нацизмом. Утім, навіть належність текстів до одного розділу ще не означає їхньої подібності, бо, наприклад, спогади І. І. Караченцевої представлені у вигляді листів. По суті, це та літературна форма, яку обрала авторка. Крім того, імена та прізвища згаданих людей були змінені. Тож почасти ці спогади наближаються до історико-літературного нарису. Своєю чергою, «Стенограма наради, яка присвячена спогадам про діяльність Харківського університету під час радянсько-німецької війни», що була записана 18 червня 1953 р. в межах підготовки святкування 150-річчя навчального закладу, на відміну від інших стенограм, мала за мету передусім зібрати матеріали з історії університету.

Авторами текстів стали більше ніж тридцять осіб, які в період війни були викладачами або студентами Харківського державного університету. Частина спогадів написана невдовзі після війни,

але більшість — через декілька десятків років. Наприклад, записи у своєму блокноті директор Астрономічної обсерваторії В. О. Михайлов, очевидно, зробив у 1943 р., тобто одразу після визволення міста, а проф. Б. А. Шрамко лише у 1980-ті рр., випускниця університету доц. Г. Ф. Ленчик — у 1990 р. тощо. Імовірно, деякі тексти були написані на прохання (газети «Харківський університет» чи Музею історії університету, родичів або колег).

На окрему увагу заслуговують спогади, авторами яких стали особи, що свідомо залишилися в окупованому нацистами місті, де прагнули налагодити громадське і наукове життя, а після війни опинилися в еміграції (Ю. Бойко, В. Дубровський, О. Соловей, Ю. Шевельов). Вони дозволяють подивитися на війну з дещо іншого боку, віднайти інформацію про події, які замовчувалися чи спеціально викривлялися в радянський час. Утім, що стосується Харківського університету, то й ці автори пишуть про те, що в період окупації виш формально існував, але фактично не функціонував.

Тож зміст текстів значною мірою зумовлений неоднаковими (різними, відмінними) долями авторів. Хтось після війни продовжив жити та працювати в СРСР, а хтось опинився в еміграції. Так само на зміст спогадів вплинули характерні риси особистості. Хтось у подробицях викладав історію свого життя, щоби виправдати свою діяльність (чи бездіяльність), акцентувати увагу на своїх «героїчних вчинках», а хтось був надто лаконічним, щоби «не сказати зайвого». Звісно, не лише радянська цензура, а й самоцензура зумовила як певні оцінки, так і наявність «зон замовчування».

Кілька текстів вводяться до наукового обігу вперше, зокрема спогади Г. Ф. Ленчик, В. О. Михайлова, В. М. Петрова, Б. А. Шрамка, «Стенограма наради...», комплекс автобіографій з особових справ викладачів університету, листи. Утім, переважна більшість раніше вже були опубліковані, деякі з них навіть перевидавалися. Зведені до купи, вони створюють можливість для зіставлення викладених фактів, а також сприяють формуванню того, що відомий німецький історик і культуролог Йорн Рюзен назвав «інтерсуб'єктивністю», тобто коли ми за думками та оцінками, висловленими окремими людьми, починаємо бачити загальне тло доби, або основне річище історичного процесу.

Спогади, які публікуються, часто подаються в скороченні (скорочення позначено квадратними дужками). Укладачі намагалися відібрати та представити читачеві ті сторінки, де мемуаристи концентрували увагу саме на університеті й тих подіях, які розгорталися навколо нього, навести ті свідчення, які характеризують життя студентів та викладачів у цей складний час. Тож не дивно, що контент-аналіз змісту представлених текстів засвідчив: найбільш поширеними словами стали «німці», «університет», «Харків», «Кзил-Орда», «війна», «професор», «голод», «евакуація», «студенти» та інші.

Як і в попередніх томах, тексти подано мовою оригіналу, збережено тогочасну орфографію та стилістичні особливості, які притаманні текстам мемуаристів, а помилки, що не мали смислового значення, виправлено. У більшості випадків також збережено авторські примітки та примітки попередніх публікаторів. Виділені автором слова позначені курсивом, а всі текстові скорочення розкрито у квадратних дужках. Під час підготовки видання до друку укладачі чимало уваги приділили створенню коментарів та укладанню іменного покажчика, до якого внесено відомості про згаданих осіб (на жаль, про деяких осіб інформацію знайти не вдалося).

Збирання та опрацювання спогадів, підготовку коментарів і складання покажчика прізвищ здійснювали О. І. Вовк, В. Ю. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, С. І. Посохов, Л. Ю. Посохова, Є. С. Рачков, О. М. Янкул.

Укладачі щиро дякують Канадському інституту українських студій Альбертського університету за фінансову підтримку цієї публікації, а також усім, хто допоміг у процесі пошуку матеріалів та інформації, у підготовці до друку та у виданні цього тому спогадів про Харківський університет, а саме: працівникам Архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна (і особисто директорці Л. І. Онацькій), співробітникам ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна (і особисто С. Б. Глібицькій та Ю. Ю. Поляковій), співробітниці Музею астрономії імені Миколи Барабашова Л. Г. Опанасенко, професору М. О. Мчедлову-Петросяну, директорці Музею історії Харківського національного медичного університету Ж. М. Перцевій, аспіранту О. С. Новаку, рецензентам Р.Я. Пирогоу та О.Н. Ярмишу, коректорці коментарів М. А. Курушиній, видавництву «Майдан» та особисто його директору А. П. Стожуку.

С. Посохов